ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ: ΑΡΧΑΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

27

ΔΗΜ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ
1965

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ: ΑΡΧΑΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

27

ΔΗΜ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ
1965

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ *

«Τί εἶνε χρόνος; ἂν οὐδεὶς μὲ ἐρωτᾷ, τὸ γνωρίζω· ἂν θελήσω νὰ τὸ ἐξηγήσω εἰς ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἐρωτᾷ, δὲν τὸ γνωρίζω». Μὲ αὐτὰς τὰς λέξεις ἀρχίζει ὁ Αὐγουστῖνος τὴν περίφημον ἔρευνάν του περὶ χρόνου εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις» του καὶ ὀφείλομεν νὰ τὰς ἐκλάβωμεν κατὰ γράμμα, ἂν θέλωμεν νὰ πλησιάσωμεν ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πλευρᾶς τὸ ἀσφαλῶς εἰς τὰ πλέον δύσλυτα συγκαταλεγόμενον φιλοσοφικὸν τοῦτο πρόβλημα. Φαίνεται, πράγματι, ὅτι αἱ δυσχέρειαι τὰς ὁποίας ἐμφανίζει τὸ θέμα τοῦ χρόνου δὲν ἀρχίζουν ἁπλῶς ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐπιληφθῶμεν τῆς ἐξετάσεώς του, ἀλλὰ πολὺ πρὸ αὐτῆς. Ὁ χρόνος εἶνε τὸ οἰκειότατον τῶν φαινομένων, ἀλλ' αὐτὸ εἶνε ἀκριβῶς ἡ αἰτία καὶ ἡ ρίζα ὅλων τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὸν δυσχερειῶν. Ἀφ' ἑτέρου, ἅπαξ ἀρχίσωμεν νὰ τὸν ἐρευνῶμεν, εὑρισκόμεθα ἐμπεπλεγμένοι ἐντὸς ἑνὸς τοιούτου λαβυρίνθου πολυπλόκων καὶ ἀντιφατικῶν φαινομενικῶν δομῶν, ὥστε συντόμως λησμονοῦμεν ὅτι ὁ χρόνος πρέπει νὰ κατανοηθῇ ὡς ἕνα κατὰ βάσιν ἁπλοῦν φαινόμενον καὶ διατρέχομεν τὸν κίνδυνον νὰ τὸν ἐμφανίσωμεν ὡς πολὺ περισσότερον δύσκολον, ἔτι δὲ ἴσως καὶ ὡς πολὺ περισσότερον σπουδαῖον ἀπὸ ὅ,τι πράγματι εἶνε. Αὐτὴ εἶνε ἡ περίπτωσις τῶν περὶ χρόνου ἀναλύσεων τοῦ M. Heidegger εἰς τὸ ἔργον του «Εἶναι καὶ χρόνος», αἱ ὁποῖαι ἀποσκοποῦν νὰ ἀποδείξουν, ὅτι ὁ χρόνος εἶνε ἡ θεμελιώδης ἐκείνη ὀντολογικὴ δομὴ ἡ ὁποία ὑπόκειται εἰς σύμπασαν τὴν σύστασιν καὶ φαινομενικότητα τοῦ κόσμου.

Δὲν εἶνε ἴσως ἀνάγκη νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου κατὰ τὴν νεωτέραν φυσικὴν δὲν δύναται νὰ μᾶς παράσχῃ μεγάλην βοήθειαν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ φαινομένου. Ὄχι διότι ὁ καλούμενος «ἀντικειμενικὸς» ἢ ποσοτικὸς χρόνος εἶνε περισσότερον «χυδαῖος» (ἐν τῇ ὑποτιμητικῇ ἐννοίᾳ,

---

* Ὁ ἀναγνώστης τῆς παρούσης καθὼς καὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 29 μελέτης εἰς τὴν σειρὰν αὐτὴν τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας θὰ συναντήσῃ ἴσως κάποιαν δυσκολίαν, μεγαλυτέραν πιθανῶς τῆς συνήθους, εἰς τὴν κατανόησιν τῶν ἀναπτυσσομένων. Πρόκειται ὅμως περὶ δυσκολίας ἡ ὁποία προκύπτει ἐξ αὐτοῦ τοῦ θέματος τῶν μελετῶν τούτων, καὶ ἡ ὁποία ἄλλωστε δὲν χρειάζεται ἄλλο τι διὰ νὰ ὑπερπηδηθῇ ἐκτὸς ἀπὸ μίαν προσεκτικωτέραν ἁπλῶς ἀνάγνωσιν.

τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Heidegger εἰς τὸν ὅρον τοῦτον) ἀπὸ τὸν «ὑποκειμενικὸν» ἢ ψυχολογικόν· ἀλλὰ διότι ὁ τελευταῖος εἶνε προφανῶς ἡ εὐρυτέρα ἔννοια, ἐφ' ὅσον κάθε εἶδος χρόνου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὡρολογιακοῦ ἢ μετρητοῦ χρόνου, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν κοινὸν ψυχικὸν ὁρίζοντα, ἂν πρόκειται νὰ γίνῃ κατανοητὸν κατὰ τὴν πρωταρχικήν του φαινομενικότητα. Ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ὁ Heidegger συμφωνεῖ κατὰ βάσιν μὲ τὸν Αὐγουστῖνον, τοῦ ὁποίου ἡ θεωρία ταὐτίζει τὸ παρελθὸν μὲ τὴν μνήμην, τὸ μέλλον μὲ τὴν προσδοκίαν καὶ τὸ παρὸν μὲ τὴν προσοχήν, τ.ἔ. τὸν χρόνον καθόλου μὲ τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα φαινόμενα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνακύπτει. Ἀλλ' ἡ ἄποψις αὕτη, τῆς ψυχικῆς δηλ. προελεύσεως τοῦ χρόνου, εἶνε εἰς τὴν πραγματικότητα πολὺ παλαιοτέρα, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἤδη εἰς τὴν περίφημον Ἀριστοτελικὴν ἀνάλυσιν τοῦ χρόνου εἰς τὰ Φυσικὰ Δ 10 - 14. Φαίνεται, ἑπομένως, ὅτι, ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλας μεταγενεστέρας ἀποπείρας νὰ ὁρισθῇ ἡ φύσις τοῦ χρόνου, ἡ Ἀριστοτελικὴ θεωρία προσφέρει μίαν πολὺ σταθερωτέραν βάσιν διὰ μίαν νέαν ἐπανεξέτασιν τοῦ προβλήματος, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον συνδυάζει μίαν πληθὺν ὀρθῶν ἐπόψεων μὲ τὰ σπέρματα μιᾶς πλήρους συστηματικῆς των συνθέσεως. Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο : ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ὄχι ἀνεξαρτήτως, ἀλλ' ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς θεωρίας προγενεστέρων Ἑλλήνων διανοητῶν· οὕτως, ἀντιμετωπίζοντες τὰς γνώμας του, ἀναγόμεθα αὐτομάτως εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τοῦ προβλήματος ὡς πρὸς τὰς πρώτας, τὰς ἀφελεστάτας, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον πολυτιμοτάτας, ἀπαρχάς του. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, λοιπόν, ἡ εἰς τὰ Φυσικὰ Δ 10 - 14 ἀνάλυσις φαίνεται νὰ εἶνε τὸ ἰδεῶδες ἔδαφος διὰ μίαν νέαν καρποφόρον καί, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐξαντλητικὴν (εἰς τὰς γενικὰς τοὐλάχιστον γραμμὰς) πραγμάτευσιν τοῦ προβλήματος τοῦ χρόνου, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ αὐτοπεριορισθῶμεν εἰς τὸ νὰ ἐξετάσωμεν τὸ κείμενον τοῦτο ὡς δεῖγμα ἑνὸς παρῳχημένου, καὶ ἄρα ἱστορικῶς μόνον ἐνδιαφέροντος πλέον, τρόπου σκέψεως, ἀλλ' ὡς μίαν ζωντανὴν παρουσίαν ἱκανὴν νὰ προκαλέσῃ μίαν περαιτέρω δημιουργικὴν φιλοσοφικὴν ἀναζήτησιν.

Α. ΑΙ ΑΠΑΡΧΑΙ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ἐν ἀρχῇ εἶνε ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ὁ χρόνος φαίνεται νὰ σχετίζεται στενῶς μὲ τὴν κίνησιν («κινήσεώς τι»). Ἀγνοοῦντες πρὸς στιγμὴν τὰς εἰδικὰς συνεπείας, τὰς ὁποίας ὁ Ἀριστοτέλης συνάγει ἐκ τοῦ πρώτου τούτου καὶ ὅλως προέχοντος γνωρίσματος τοῦ φαινομένου, ἂς στραφῶμεν πρὸς τὴν ἰδικήν μας προσωπικὴν πεῖραν (ἐφ' ὅσον, ὡς εἴπομεν, ὁ χρόνος ὑπάρχει πρωτίστως ἐν τῇ ψυχῇ), καὶ ἂς ἐρωτήσωμεν πῶς ἐμφανίζεται κατὰ πρῶτον ἡ τοιαύτη σύνδεσις τοῦ χρόνου μὲ τὴν κίνησιν. Ἡ γλῶσσα ἔχει πολλὰς ἐκφράσεις πρὸς δήλωσιν τούτου, συνδεομένας συνήθως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μὲ τοὺς

ὅρους «καιρός», «ὥρα» κ.τ.τ., οἱ ὁποῖοι δηλοῦν τὸν χρόνον ὡς τὴν ψυχικὴν ἀναφορὰν πρὸς τὴν κίνησιν : «εἶνε καιρὸς νὰ ἐνεργήσω», «ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ κάμω τὸ α ἢ τὸ β», «χρόνος πρὸς δρᾶσιν» κτλ.[1]. Ἡ δομὴ ἑπομένως «χρόνος (καιρός, ὥρα) — πρὸς» εἶνε ἡ ἁπλουστάτη μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀναφαίνεται ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου, ἡ διαπίστωσις δὲ αὕτη διαστέλλει τὸν χρόνον ἀπὸ δύο διαφορετικὰς ὁμάδας φαινομένων : α. ὁ χρόνος δὲν συνιστᾷ (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ὅτι ὁ χρόνος εἶνε ἐν τῇ ψυχῇ, σημαίνει : δὲν τὸν ἀντιλαμβανόμεθα ὡς) μίαν πλήρη ἔλλειψιν κινήσεως. Ἀκόμη καὶ ὅταν λέγωμεν : «δὲν εἶνε ἀκόμη ἡ ὥρα πρὸς τοῦτο», δὲν καταφάσκομεν ἁπλῶς τὴν ἀναφορὰν τοῦ χρόνου πρὸς μίαν κατάστασιν ἀδρανείας, δηλ. ἀκινησίας, ἀλλ' ἀντιμετωπίζομεν ἤδη τὸ πρόβλημα μιᾶς πιθανῆς ἐνεργείας, τὴν ὁποίαν, προσωρινῶς μόνον, ἀποκρούομεν ἢ μᾶλλον ἀναβάλλομεν διὰ μίαν προσφορωτέραν στιγμήν· β. ὁ χρόνος δὲν εἶνε αὐτὴ αὕτη ἡ κίνησις. Μόλις ὑποκύψωμεν εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ τὸ λησμονήσωμεν, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐπιχειροῦμεν νὰ μεταβῶμεν ἀμέσως ἀπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ χρόνου εἰς τὴν ἐνέργειαν πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ συνείδησις αὕτη ὁδηγεῖ, ἀναγκαζόμεθα ἐκ πείρας νὰ τὸ μετανοήσωμεν. Λέγομεν τότε (ἐκ τῶν ὑστέρων) «δὲν ἦτο ἀκόμη ἡ ὥρα νὰ τὸ ἐπιχειρήσωμεν», «τὸ πρᾶγμα δὲν εἶχεν ὡριμάσει ἔτι» κλπ., ἂν καὶ οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἀμφισβητοῦμεν τὴν ἀρχικήν μας ἐντύπωσιν, ὅτι «φθάνει ὁ καιρός». Ὅ,τι αἱ ἐν τῇ πράξει ἀποτυχίαι μας αὐταὶ φανερώνουν εἶνε μόνον, ὅτι ἐσπεύσαμεν, ὅτι «ἐβιασθήκαμεν» νὰ συνδέσωμεν τὴν περὶ ἐλεύσεως τοῦ χρόνου συνείδησίν μας μὲ ὡρισμένας ἐνεργείας, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι αἱ τελευταῖαι εἶχον καὶ αὐταὶ τὸν ἰδικόν των χρόνον, τὸν ὁποῖον κακῶς δὲν ἀντελήφθημεν ὡς ὄντα διάφορον τοῦ ἰδικοῦ μας. Ὁ χρόνος, λοιπόν, φαίνεται νὰ εἶνε μία μεταβατικὴ φάσις τῆς συνειδήσεώς μας μεταξὺ τελείας ἀδρανείας καὶ ἀκινησίας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐνεργοῦ ἐκδηλώσεως δράσεως ἀφ' ἑτέρου, ἢ ἄλλως : τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον δι' ἐνέργειαν καὶ κίνησιν, τὸ ὁποῖον δύναται προχείρως νὰ περιγραφῇ ὡς προσωρινὴ νωχέλεια ἐν ὄψει μελλούσης ἐνεργείας. Ἂς ἴδωμεν ἂν ἡ ἄποψις αὕτη ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας.

Αἱ ἀπαρχαὶ τῆς περὶ χρόνου προβληματικῆς ἐν τῇ Ἑλληνικῇ διανοήσει δὲν εὑρίσκονται εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, οὐδὲ εἰς αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, ἀλλ' ἀνάγονται εἰς πολὺ παλαιοτέρας πηγάς, τὰς Ὀρφικὰς καλουμένας Θεολογίας. Οὕτω, ἡ κατὰ Ἱερώνυμον καὶ Ἑλλάνικον Θεολογία φέρει τὸν Χρόνον ὡς τὸν πρῶτον γεννηθέντα ἐκ τῆς ἀρχικῆς μάζης, ἡ ὁποία ἀπετελέσθη ἐξ ὕδατος καὶ ὕλης, καὶ ὡς γεννήσαντα καὶ τοῦτον ὑπερμέγεθες ᾠόν, ἐκ τῆς ῥήξεως τοῦ ὁποίου προῆλθον ὁ καλούμενος Φάνης, ὁ «πρωτόγονος» θεός, Ζεὺς ἢ Πάν,

---

1. Πρβ. Ε. Μουτσοπούλου, Χρονικαὶ καὶ καιρικαὶ κατηγορίαι (Ἐπετηρ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ. ΙΒ. 1961/62, σ. 412 κἑξ.).

τὸ Χάος, ὁ Αἰθὴρ καὶ τὸ Ἔρεβος, ἔτι δὲ καὶ οἱ λοιποί, ἐκ τῆς Ἡσιοδείου Θεογονίας γνωστοί, Τιτᾶνες καὶ θεοί. Ὁ Χρόνος ὀνομάζεται ἀγήρως καὶ Ἡρακλῆς, περιγράφεται δὲ ὡς πτερωτὸς δράκων ἔχων δύο κεφαλάς, ταύρου καὶ λέοντος, ἐν μέσῳ δὲ αὐτῶν «θεοῦ πρόσωπον». Συνυπάρχει μετ' αὐτοῦ ἡ Ἀνάγκη ἢ Ἀδράστεια, ἀσώματον ὂν ἐκτεινόμενον μέχρι τῶν περάτων τοῦ κόσμου [1]. Πόθεν προῆλθεν ἡ τοιαύτη τερατόμορφος εἰκὼν τοῦ χρόνου, ἂν δηλ. εἶνε Σημιτικῆς ἢ Περσικῆς προελεύσεως ἢ ὄχι, δὲν εἶνε φυσικὰ δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ μετ' ἀκριβείας, οὔτε καὶ ἔχει ἴσως τοῦτο μεγάλην σημασίαν. Πτερωτοὺς καὶ ἀνθρωπομόρφους ταύρους, λέοντας ἢ ὄφεις γνωρίζομεν ἀπὸ πολλὰ Βαβυλωνιακὰ γλυπτά, ἡ τοποθέτησις δὲ τοῦ Χρόνου ἐν ἀρχῇ τῆς θεογονίας ὡς γεννῶντος τὸν Αἰθέρα καὶ τὸ Ἔρεβος ἐνθυμίζει τὸν Περσικὸν θεὸν Zurvan akarana (= ἄπειρον Χρόνον), ἐκ τοῦ ὁποίου γεννῶνται τὰ δύο πνεύματα, τὸ πνεῦμα τοῦ φωτὸς (Ahura Mazda) καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ σκότους (Ahriman). Ὅ,τι ἀντιθέτως ἔχει σημασίαν νὰ τονισθῇ, εἶνε ἡ ἀ ρ χ α ϊ κ ὴ π ρ ο έ λ ε υ σ ι ς τῆς περὶ χρόνου ταύτης ἀντιλήψεως. Ὑπεστηρίχθη, πράγματι, ὅτι αἱ Ὀρφικαὶ Θεολογίαι ἐν μέρει μόνον ἔλκουν τὴν προέλευσίν των ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῷ ἡ κυρία διαμόρφωσίς των ἀνάγεται εἰς χρόνους πολὺ μεταγενεστέρους, Ἑλληνιστικοὺς ἢ Ρωμαϊκούς [2]. Ἂν καὶ εἶνε ἄκρως ἐπισφαλὲς νὰ διαχωρισθοῦν ἐν προκειμένῳ τὰ παλαιότερα τῶν νεωτέρων, νομίζω ὅτι εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Χρόνου ἐντὸς τοῦ ὅλου θεογονικοῦ συστήματος τῶν Ὀρφικῶν πρέπει ἀδιστάκτως νὰ ταχθῶμεν ὑπὲρ τῆς ἀρχαϊκῆς της προελεύσεως. Πράγματι, ὁ σύγχρονος τῶν Ὀρφικῶν θεολόγος Φερεκύδης καταστάσσει τὸν Χρόνον ἢ Κρόνον ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ζάντος καὶ τῆς Χθονίης μεταξὺ τῶν τριῶν πρώτων ἀρχῶν τῶν ὄντων, ἀρχῶν μάλιστα ἀγεννήτων καὶ ἀνάρχων («ἦσαν ἀεί [3]»). Τὸ μοναδικὸν ὁμοίως περισωθὲν χωρίον τοῦ Ἀναξιμάνδρου (εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐπανέλθωμεν κατὰ τὸ τέλος τῶν παρουσῶν ἀναλύσεων) ἐμφανίζει τὸν Χρόνον ὡς δικαστὴν ἐπιβάλλοντα εἰς τὰ ὄντα «δίκην καὶ τίσιν» πρὸς ἄλληλα ἕνεκα τῆς ἀδικίας των. Ὅσον καὶ ἂν θελήσῃ τις νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἐξάρτησιν τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐκ τῆς Ὀρφικῆς διδασκαλίας περὶ ἁμαρτίας καὶ ποινῆς [4], πάλιν παραμένει τὸ γεγονός, ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου εἰσῆλθε πρωιμώτατα ἐντὸς τοῦ ὁρίζοντος τῆς Ἑλληνικῆς σκέψεως, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν παράλληλον ἐκδήλωσιν αὐτῆς ὡς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας·

Πέντε εἶνε τὰ σημεῖα εἰς τὴν μυθικὴν ταύτην περὶ χρόνου ἀντίληψιν, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχήν μας. Τοῦτο δὲ ὄχι διὰ λόγους

---

1. Diels, Fragm. Vors., 8, 1956, τ. A, 1 B 13.
2. Πρβ. W. Jaeger, Die Theologie der frühen Griech. Denker, Stuttg. 1953, σ. 73 - 74.
3. Diels, Fragm. Vors, 7 A 9 καὶ 7 B 1.
4. Jaeger, Theologie, σσ. 46 καὶ 74.

ἁπλῶς ἱστοριογνωστικούς, ὡς δῆθεν ἄνευ σημασίας πλέον διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου, ἀλλ' οὐσιαστικούς, διότι ἡ μυθικὴ προοπτικὴ εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀρχὴν πάσης ἑρμηνευτικῆς ἀποπείρας τοῦ κόσμου καὶ τῶν συγκροτουσῶν αὐτὸν οὐσιωδῶν δομῶν. Ὁ μῦθος εἶνε τὸ «πρὸς ἡμᾶς πρότερον», τὸ οἰκειότατον συγχρόνως καὶ γνωριμώτατον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον δυνάμεθα μετ' ἀσφαλείας νὰ ὁδηγηθῶμεν εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ ἀγνώστου. (α) Ἐν πρώτοις, ὁ Χρόνος ἀποκαλεῖται «ἀγήρως». Ὁ Χρόνος δὲν εἶνε νέος καὶ ἔπειτα γέρων, δὲν διέρχεται δηλ. τὰ στάδια, τὰ ὁποῖα ὁδηγοῦν ἀπὸ τῆς γεννήσεως εἰς τὸν θάνατον, ἀλλὰ παραμένει πάντοτε ἀναλλοιώτως ὁ αὐτός. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι εἶνε νέος· ἀντιθέτως, ὁ Χρόνος εἶνε γέρων, εἶνε, κατὰ τὴν περὶ Θεοῦ ἔκφρασιν τῆς Ἀποκαλύψεως, «ὁ παλαιὸς τῶν ἡμερῶν», ἡ μορφὴ ἐκείνη τὴν ὁποίαν, ὅσον καὶ ἂν ὑποχωρήσωμεν πρὸς τὰ ὀπίσω, συναντῶμεν πάντοτε ἀμετάβλητον καὶ ἀπαράλλακτον. Ἐνῷ ὅλα τὰ ὄντα γίνονται καὶ ἀποθνήσκουν ἐν χρόνῳ, ὁ ἴδιος ὁ Χρόνος ἐπιζῇ αὐτῶν οὕτως, ὥστε, ἐνῷ πρὶν γίνουν ἦτο ἤδη παλαιός, γέρων, μετὰ τὸν θάνατόν των περαμένει οἷος καὶ πρίν, «ἀγήρως», οὐδὲ κατὰ κεραίαν δηλ. προβεβηκὼς ἐν τῷ μεταξὺ πρὸς τὸ τέλος του. Ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ χρόνου προβάλλει καὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, χωρὶς ὅμως νὰ καταβάλλεται ἡ προσπάθεια νὰ ἐναρμονισθῇ πρὸς τὴν κυρίως θεωρίαν: «δῆλον οὖν ὅτι φθορᾶς μᾶλλον ἔσται καθ' αὑτὸν αἴτιος ἢ γενέσεως», διὰ τοῦτο δὲ καί, ἐπιφέρει, ὁ Πυθαγόρειος Πάρων τὸν ὠνόμασεν ἀμαθέστατον, ἐπειδὴ ἐν αὐτῷ ἐπιλανθάνεταί τις πάντα, ἂν καὶ ἄλλοι τὸν εἶπον σοφώτατον, προφανῶς διότι ὁ ἴδιος ἀποθησαυρίζει πάντα τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνοντα [1]. Ἡ ἀντίληψις εἶνε κατ' οὐσίαν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν Ὀρφικῶν καὶ τοῦ Φερεκύδους. Ὁ τελευταῖος λέγει ρητῶς, ὅτι ὁ Χρόνος «ἦν ἀεί», δὲν ἔσχε δηλ. ποτὲ ἀρχήν, ἀλλ' ἦτο αὐτὸς μᾶλλον ἡ ἄναρχος ἀρχὴ τοῦ παντός. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ὀρφικὴ Θεολογία δὲν ἀπέχει καὶ πολὺ ἀπὸ ταῦτα: «πρωτόγονος» λέγεται μόνον ὁ ἐκ τοῦ Χρόνου γεννηθεὶς Φάνης, ἡ ἀνάκυψις δὲ τοῦ Χρόνου ἐξ ὕδατος καὶ ὕλης δὲν δύναται κατ' ἀκρίβειαν νὰ ὀνομασθῇ «γέννησις», ἐφ' ὅσον τὰ στοιχεῖα ταῦτα, καθὸ ἀπρόσωπα, δὲν δύνανται νὰ «γεννήσουν», τῆς γεννήσεως οὔσης μυθικῆς, ὄχι ἀφῃρημένης φιλοσοφικῆς κατηγορίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρώιμος ταύτισις τοῦ Χρόνου πρὸς τὸν Κρόνον ἔχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν: Ὁ Κρόνος παρίσταται ὡς «ἀγκυλομήτης», δηλ. πονηρὸς γέρων (Ἡσ. Θεογ. στ. 168) καταπίνων τὰ τέκνα του, διὰ νὰ μὴ τὸν ὑποκαταστήσουν (στ. 473), συγχρόνως ὅμως καὶ ὡς ἀνόητος φλύαρος, τῶν λέξεων Κρόνος καὶ κρονόληρος σημαινουσῶν ἀμφοτέρων τὸν ἀνόητον καὶ λάλον ἁπλῶς,δηλ. τὸν ἀπράγμονα γέροντα. Ἡ πρώτη, λοιπόν, καὶ πλέον ἀφελὴς περὶ τοῦ χρόνου ἀντίληψις εἶνε ἡ τοῦ αἰωνοβίου (οὐδέποτε δηλ. γηράσκοντος μέχρι σημείου νὰ ἀποθάνῃ) γέροντος, ὁ ὁποῖος ἐν τῇ πονηρίᾳ του ἐπιχειρεῖ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν γένεσιν καὶ διαδοχὴν

1. Φυσ. 217 b 32/218α (Δ 13).

τῶν γεγονότων («ὁ γέρων φθονερὸς καὶ τῶν ἔργων ἐχθρός», λέγει ὁ Ποιητής), καὶ ὁ ὁποῖος, εὐθὺς ὡς ταῦτα, παρὰ τὴν θέλησίν του, συμβοῦν, μένει πλέον ἀπρακτῶν εἰς τὸ περιθώριον. (β) Ἀλλ' ὁ μῦθος γνωρίζει ἤδη μίαν νέαν, ἀντίθετον ὅλως πρὸς τὴν προηγουμένην, διάστασιν τοῦ χρόνου : ὁ Χρόνος εἶνε ὁ «πτερωτὸς ὄφις», ὁ ὁποῖος κινεῖται καὶ μεταβάλλει συνεχῶς κατάστασιν καὶ θέσιν («ὁ χρόνος πετᾷ»), ἐλαυνόμενος ἀπὸ μίαν ἀσίγαστον ἀνησυχίαν. Τὴν διπλῆν ταύτην ἰδιότητα, τὴν μίαν θέτουσαν τὸν χρόνον ὡς τὸ ἀπράγμον π α ρ ε λ θ ό ν, τὴν ἄλλην αὐτὸν ὡς τὸ ἀνήσυχον μ έ λ λ ο ν, δὲν εἶνε ἀπίθανον νὰ αἰνίττεται τὸ σύμβολον τῆς διπλῆς κεφαλῆς τοῦ Χρόνου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον μεταξὺ τῶν δύο κεφαλῶν, ἀκριβῶς ὅπως μεταξὺ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος ἀνακύπτει τὸ παρόν, θέτει ἡ μυθικὴ εἰκὼν «θεοῦ πρόσωπον». (γ) Τὸ πρόσωπον, λοιπόν, τοῦ Χρόνου εἶνε θεῖον, θεῖον προφανῶς ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ αἰωνίου, τοῦ «ἀεὶ ἐόντος» (Ἡσ. Θεογ. στ. 105), τοῦ ἀτρέπτου παρόντος, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ εἶνε καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν χρονικὸς ὁρισμὸς τοῦ θεοῦ. (δ) Ὁ Χρόνος ὀνομάζεται, ἔπειτα, «Ἡρακλῆς». Διατί ἆρά γε ; Ὁ Ἡρακλῆς εἶνε ὁ ὑπεράνθρωπος σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὁ καταπολεμῶν τὰ τέρατα τῆς φύσεως, τὴν Λερναίαν π.χ. ὕδραν. Ὁ Κρόνος ὁμοίως κατὰ τὸν Φερεκύδη τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς τῶν θείων δυνάμεων καὶ καταπολεμεῖ τὸν Ὀφιονέα, τὸν — πτερωτόν ; — ὄφιν, ὑπερασπίζων τὴν ὑπὸ τούτου ἀπειλουμένην τάξιν [1]. Ἔχει, λοιπόν, ὁ Χρόνος καὶ μίαν ἡρωικὴν πλευράν, τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον καθ' ὅσον φαίνεται κάπως ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν νωθρότητα τῆς ἀρχικῆς του φύσεως. (ε) Ὁ Χρόνος, τέλος, γεννᾶ κατὰ τοὺς Ὀρφικοὺς τὸν Φάνητα, τὴν λάμπουσαν πτερωτὴν μορφήν, ἡ ὁποία ταυτίζεται πρὸς τὸν Δία (τὸν δημιουργὸν θεόν), τὸν Πᾶνα (τὸν θεὸν τοῦ παντὸς) ἢ τὸν Ἔρωτα (πρβ. Ἡσ. Θεογ. στ. 120). Οὕτω, ἂν καὶ δὲν εἶνε ὁ ἴδιος ἡ δημιουργικὴ δύναμις τοῦ σύμπαντος, ὁ φωτεινὸς κύριος τοῦ κόσμου, περιέχει ἤδη ἐν ἑαυτῷ τὸν μυστικὸν σπόρον, ὁ ὁποῖος καθιστᾷ τὸν κόσμον ἐμφανῆ. Καίτοι δὲν εἶνε αὐτὸς ὁ Ἀποκαλυπτόμενος, εἶνε οὐχ ἧττον ὁ Ἀποκαλύπτων τὰ ὄντα καὶ ὁ Πατὴρ τοῦ παντός.

Εἶνε φανερὸν ἐξ ὅλων τούτων, ὅτι ὑπὸ τὸν συμβολισμὸν τοῦ μύθου εὑρίσκεται μία ἐνιαία καὶ ἐσωτερικῶς συνεχὴς σύλληψις, ἡ ὁποία βοηθεῖ εἰς τὸ νὰ ἐπαληθεύσωμεν ὅ,τι παρετηρήσαμεν ἀνωτέρω ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν φύσιν τοῦ χρόνου. Ὁ χρόνος εἶνε μία κατάστασις μεταξὺ τῆς ἀχρόνου ὑπάρξεως ἐν ἀδρανείᾳ καὶ τῆς συγκεκριμένης πράξεως, ἡ ὁποία ὡριμάζει βραδέως ἀλλὰ σταθερῶς ἐν τῷ σκότει. Οὕτως ὁ χρόνος δὲν ἔχει κυρίως εἰπεῖν μίαν ἀρχήν, ἐφ' ὅσον ἦτο πάντοτε παρών, ἂν καὶ λανθάνων εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ἀδρανείας (ἀναμένων «τὴν ὥραν του νὰ ἔλθῃ»), ἀλλά, ἀκριβῶς ὡς οἱ κοιμώμενοι οἱ ὁποῖοι διέρχονται κατὰ στάδια ἀπὸ τοῦ ὕπνου εἰς τὴν ἐγρήγορσιν, εἶνε ἡ

1. Diels, Fragm. Vors., 7 B 4.

νωχελὴς φάσις κατὰ τὴν ὁποίαν αἰσθανόμεθα ἀκόμη πολὺ ἀσθενεῖς διὰ νὰ δράσωμεν καὶ προσπαθοῦμεν, ἂν ὄχι νὰ ἀποφύγωμεν ὅ,τι πράγματι γνωρίζομεν ὅτι εἶνε ἀναπόφευκτον, τοὐλάχιστον νὰ τὸ ἀναβάλωμεν ὅσον εἶνε δυνατόν. Κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο πολλαὶ σκέψεις καὶ σχέδια διέρχονται ἀπὸ τὸν νοῦν μας, ἀκόμη πολὺ ἀσταθῆ καὶ ἀόριστα ὥστε νὰ μᾶς παρακινήσουν εἰς δρᾶσιν, ἀλλ' ἱκανὰ νὰ ἀνοίξουν ἐνώπιόν μας ἕνα ὁρίζοντα, ἤτοι τὴν ἀβεβαίαν καὶ ἀσαφῆ διάστασιν τοῦ μέλλοντος ὡς μιᾶς συγκεχυμένης καὶ ἀσχηματίστου μάζης δυνατοτήτων. Ἐν τῷ μεταξύ, μία ἀξιοπρόσεκτος ἀπάθεια κυριαρχεῖ εἰς τὴν συνείδησίν μας, μία δύναμις ἀδρανείας ἡ ὁποία μᾶς κρατεῖ εἰς τὴν ἔντονον μακαριότητα τοῦ «ἀκόμη ὀλίγον», τῆς ἡδονικῆς ἀναβολῆς τῆς ἐνεργείας διὰ τῆς παραμονῆς ἐπ' ὀλίγα λεπτὰ εἰς τὴν διάστασιν τῆς ἀναμονῆς της. Μετ' οὐ πολὺ ὅμως μία ταχέως αὐξάνουσα ἀνυπομονησία πληροῖ τὴν ψυχήν, μία νευρικότης τὴν ὁποίαν ἡ ἀρχική μας νωχέλεια προσπαθεῖ μὲ διάφορα μέσα νὰ κατασιγάσῃ (λέγομεν χαρακτηριστικῶς : «σκοτώνω τὴν ὥραν μου»), ἕως ὅτου φθάνει μία στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποίαν, ρίπτοντες ἓν τελευταῖον βλέμμα εἰς τὸν ἀπράγμονα χρόνον ὁ ὁποῖος διέρρευσε (φαινόμενον εἰς ἡμᾶς ἀτελείωτον, ὄχι κατὰ τὴν μετρητήν του ἔκτασιν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἔντονον ποιότητα τῆς ἀπραγμοσύνης, ἡ ὁποία τὸν κατέστησεν ἀντιληπτόν), διερχόμεθα πλέον ὁριστικῶς τὸ κατώφλιον τῆς πλήρους ἐγρηγόρσεως καὶ ἀντιμετωπίσεως τῆς πραγματικότητος. Ἀρκεῖ, λοιπόν, νὰ ἐλευθερώσωμεν τὴν μυθικὴν διήγησιν ἀπὸ τὸ φανταστικόν της περίβλημα διὰ νὰ ἀνακαλύψωμεν ὑπ' αὐτὴν τὴν ψυχολογικήν της ἀλήθειαν καὶ ἐπομένως καὶ τὴν φιλοσοφικήν της σημασίαν.

Β. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Τὸ πρῶτον τῶν εἰς τὸ θέμα τοῦ χρόνου ἀφιερωμένων κεφαλαίων τῶν «Φυσικῶν» (τὸ 10ον τοῦ Δ βιβλίου) θέτει ὡς πρὸς τὸν χρόνον δύο ἐρωτήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ, ἂν δηλ. ὑπάρχῃ χρόνος («πότερον τῶν ὄντων ἐστὶν ἢ τῶν μὴ ὄντων»), τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ («τίς ἡ φύσις αὐτοῦ»). Πρῶτον, λοιπόν, τίθεται τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ «ὅτι» (ἐνν. ὑπάρχει), ἔπειτα τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ «τί» (ἐνν. εἶνε) ὁ χρόνος. Τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράδοξον εἶνε, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαντᾷ εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐρωτημάτων ἀρνητικῶς, ὅτι δηλ. ὁ χρόνος εἴτε δὲν ὑπάρχει καθόλου, εἴτε ὑπάρχει «μόλις καὶ ἀμυδρῶς», τοῦτο δὲ διότι ὁ μὲν παρελθὼν χρόνος δὲν ὑπάρχει πλέον, ὁ δὲ μέλλων δὲν ἔχει εἰσέτι ὑπάρξει· ὡς πρὸς τὸ παρὸν (τὸ «νῦν»), τοῦτο, μὴ ἔχον ἰδίαν διάρκειαν, ἀλλ' ὂν ὅριον ἁπλῶς μεταξὺ παρελθόντος καὶ μέλλοντος, δὲν δύναται ὁμοίως νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὄν. Ἐφ' ὅσον, λοιπόν, τὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων συναπαρτίζεται ὁ χρόνος, δὲν ὑπάρχουν, ἔπεται ὅτι καὶ ὁ ἐξ αὐτῶν ἀποτελούμενος χρόνος ἀνήκει ὁμοίως εἰς τὰ μὴ ὄντα. Διατί ὅμως δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ

χρόνος ὡς ἔχων διάρκειαν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ συνόλου τῶν ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἱσταμένων ἀτομικῶν «νῦν»; Διότι, παρατηρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ περὶ τῶν ἐπὶ μέρους «νῦν» ἰσχύει ὅ,τι καὶ περὶ τοῦ χρόνου καθόλου: μόλις ἀνακύψῃ τὸ ἑπόμενον «νῦν», τὸ προηγούμενον ἔχει ἤδη περιέλθει εἰς τὸ παρελθόν, τ.ἔ. εἰς τὴν ἀνυπαρξίαν. Μήπως ὅμως τὸ «νῦν» εἶνε «ἀεὶ ἕτερον καὶ ἕτερον», συνεχῶς δηλ. καταστρεφόμενον καὶ ἀναγεννώμενον; Τοῦτο εἶνε ἀδύνατον, διότι νὰ κατεστράφη ἐν ἑαυτῷ ἀποκλείεται (διότι τότε, τ.ἔ. εἰς τὸ παρελθόν, ὑπῆρχε), νὰ κατεστράφη δὲ ἐν τῷ παρόντι «νῦν» ἀποκλείεται ἐπίσης, διότι τὸ μεταξὺ διάστημα ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἀπειρίαν ἄλλων, ἐνδιαμέσων «νῦν», κατὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχεν εἰσέτι ὡς ὄν, ὅπερ ὅμως προφανῶς ἀδύνατον· ἑπομένως, καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις, τὸ «νῦν» δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς πλειὰς ἀλληλοδιαδεχομένων «νῦν», ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἑπόμενον ἀνακύπτει διὰ καταστροφῆς τοῦ προηγουμένου. Οὔτε ὅμως εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ τὸ «νῦν» ὡς «ἀεὶ τὸ αὐτὸ» παραμένον· διότι τότε ὅλα τὰ ἐν χρόνῳ συμβάντα, τὰ πρότερα καὶ τὰ ὕστερα, θὰ ἦσαν ταὐτόχρονα μεταξύ των, πρᾶγμα ποὺ εἶνε καθαρὸς παραλογισμός. Τὸ γενικὸν συμπέρασμα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶνε, ὅτι οὐδὲν ἀπὸ τὰ ἀποτελοῦντα τὸν χρόνον στοιχεῖα (παρελθόν, παρόν, μέλλον) δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔχον κάποιαν διάρκειαν, ἑπομένως ὅτι οὐδὲν εἶνε δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπάρχον [1]

Ἡ ἔρευνα, οὕτω, περὶ χρόνου, μόλις ἀρχίσασα, φαίνεται νὰ ὡδήγησεν ἀμέσως εἰς ἀδιέξοδον, διότι πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ τί εἶνε χρόνος, ὅταν κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ χρόνος εἶνε, κυρίως εἰπεῖν, ἀνύπαρκτος; Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτω. Τὸ εἶναι λέγεται πολλαχῶς, δηλοῖ δηλ. καὶ τὸ κατ' οὐσίαν καὶ τὸ κατὰ συμβεβηκὸς εἶναι [2], τὸ εἶναι δηλ. ὡς μορφὴ καὶ ὡς ὕλη, ὡς ἐνεργείᾳ καὶ δυνάμει, ὡς πεπερασμένον καὶ ὡς ἄπειρον. Εἶνε, λοιπόν, φανερόν, ὅτι, λέγων ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει, ἐννοεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὡς οὐσία, ὡς ἔχων διάρκειαν, ὡς συνιστάμενος δηλ. ἐξ ἑνὸς πεπερασμένου χρονικοῦ διαστήματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ μόνου ἀποκτᾷ οὗτος ὡρισμένην μορφήν. Ὡς ἄπειρος ὕλη ὅμως, ἐνέχουσα τὴν δυνατότητα νὰ γίνῃ ἐνέργεια καὶ μορφή, προφανῶς ὑπάρχει: «δυνάμει... τὸ ἄπειρον» καὶ «ἐν τῷ χρόνῳ δῆλον [3]». Τοῦ ἀπείρου ὑπάρχουν δύο εἴδη, τὸ κατὰ πρόσθεσιν ἢ ἀριθμητικόν, νοούμενον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν φυσικῶν ἀριθμῶν (1,2, 3... ν) καὶ τὸ κατὰ διαίρεσιν ἢ γεωμετρικόν, κατὰ τὸ ὁποῖον τέμνεται ἀπειροστικῶς δεδομένον γεωμετρικὸν μέγεθος. Ὁ χρόνος ὡς χρονικὴ ὕλη ὁμοιάζει μᾶλλον πρὸς τὸ κατὰ πρόσθεσιν ἄπειρον. Τὸ κατὰ διαίρεσιν ἄπειρον δὲν εἶνε πλέον προφανῶς καθαρὰ ὕλη, δεδομένου ὅτι περιστέλλεται ἔξωθεν ὑπὸ τῆς

---

1. Φυσ. 217 b 32/218α (Δ 10).
2. Μτφ. 1002 α 32 (Γ 2). Φυσ. 206 α 21 (Γ 6).
3. Φυσ. 206 α 18, 25 (Γ 6).

μορφῆς τῆς δεδομένης γραμμῆς ἢ τοῦ δεδομένου γεωμετρικοῦ χώρου, τὰ ὁποῖα διχοτομεῖ. Τὸ ἀριθμητικὸν ἀντιθέτως ἄπειρον, μὲ τὸ νὰ σχηματίζεται ἐποπτικῶς διὰ τῆς συνεχοῦς ὑπερβάσεως ἑνὸς δεδομένου σημείου ὑπὸ ἀεὶ ἐπέκεινα αὐτοῦ προκύπτοντος ἄλλου, ἀνταποκρίνεται καλλίτερον εἰς τὴν χρονικὴν ὕλην, ἤτοι τὸν χρόνον ὡς ἀπείρως προεκτεινομένην εἰς τὸ μέλλον διαδοχὴν σημείων, εἴτε κενῶν εἴτε πεπληρωμένων ἀπὸ συμβεβηκότα : «οὐ γὰρ οὗ μηδὲν ἔξω, ἀλλ' οὗ ἀεί τι ἔξω ἐστί, τοῦτο ἄπειρόν ἐστιν[1]».

Ἀλλ' οὔτε ἡ ἀριθμητικὴ διαδοχὴ εἶνε ἐλευθέρα παντὸς μορφικοῦ προσδιορισμοῦ : οἱ φυσικοὶ ἀριθμοὶ συγκροτοῦνται διὰ προσθέσεως εἰς τὸν πρῶτον τοῦ αὐτοῦ πάντοτε προσθετέου (1+1=2,2+1=3 κ.ο.κ.), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθίσταται δυνατὸν μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὅλα τὰ προστιθέμενα «νῦν» συνυπάρχουν, ἐνῷ προκειμένου περὶ χρόνου τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς συμβαίνει, ἡ ἀνάκυψις δηλ. τοῦ ἑπομένου «νῦν» προϋποθέτει τὴν φθορὰν τοῦ προηγουμένου. Τὸ ἄπειρον, ἑπομένως, τοῦ χρόνου ὡς ὕλης πρέπει νὰ τὸ προσδιορίσωμεν συμφώνως πρὸς τὴν ἰδιότυπον δομὴν αὐτοῦ τούτου τοῦ φαινομένου, ἀπ' εὐθείας καὶ χωρὶς προσφυγὴν εἰς συγγενῆ μέν, πάντοτε ὅμως ἐν τέλει διάφορα πρὸς αὐτὸ φαινόμενα. Πρὸς τοῦτο ἂς ἐνθυμηθῶμεν ὅσα εἴπομεν ἀνωτέρω ὑπὸ Α περὶ τῆς νωχελείας ὡς τῆς ἀρχῆς τοῦ χρόνου. Ἐν τῇ νωχελείᾳ τὸ μέλλον, δηλαδὴ ἡ ὕλη τοῦ χρόνου, δὲν εἶνε ἀπόν, ἂν καὶ εἶνε εἰσέτι εἰς μίαν πετῶσαν, ἀσταθῆ κατάστασιν. Ἂν θεωρήσωμεν τὴν ἰδίαν ταύτην χρονικὴν διάστασιν, ὄχι πλέον καθ' οἷον τρόπον ἐποιοῦμεν τοῦτο ἐν ὅσῳ εὑρισκόμεθα ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχικὴν νωχέλειαν, ἀλλὰ ἀπὸ τῆς νέας προοπτικῆς τῆς τελείως γρηγορούσης συνειδήσεως, σταθεροποιοῦμεν, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πετῶν μέλλον διὰ τῆς προσοχῆς μας, ἡ σταθεροποίησις δὲ αὕτη εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Αὐγουστῖνος ὀνομάζει «προσδοκίαν». «Προσδοκία», λοιπόν, φαίνεται νὰ εἶνε τὸ φαινόμενον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀποκαλοῦμεν μέλλον, ἂν καὶ οὔτε ὁ Αὐγουστῖνος οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ποιοῦνται νύξιν ὡς πρὸς τὴν ἰδιάζουσαν εἰς αὐτὸ ἐννοιολογικὴν δομήν. Πράγματι, «προσδοκῶ τι» δὲν σημαίνει ἁπλῶς : «μένων ἐπὶ δεδομένου σημείου προβλέπω ἕνα ἄλλο σημεῖον εὑρισκόμενον ἔτι μακρὰν ἐμοῦ», ἀλλὰ μᾶλλον : «ἀπὸ ἕνα ὡρισμένον σημεῖον, τὸ ὁποῖον οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἐγκαταλείπω, προ-βάλλω ἐμαυτὸν (se-projacere) ἐκτὸς ἐμαυτοῦ καί, οὕτως εἰπεῖν, «προεξοφλῶ» ὅ,τι δὲν εἶνε ἀκόμη παρόν». Ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν παύω κατὰ τὴν προβολὴν ταύτην νὰ παραμένω ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ χρονικοῦ σημείου, ταχέως καταλήγω νὰ ἀντιληφθῶ, ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ αὐτο-προβολή μου δὲν ἦτο ἄλλο τι ἀπὸ μίαν ψευδαίσθησιν, ἀντίληψιν ἡ ὁποία συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ μίαν ἀνίσχυρον ἀνυπομονησίαν καταλήγουσαν εἰς ἀπελπισίαν : διότι, προφανῶς, δὲν δύναμαι διὰ μόνης τῆς προσδοκίας μου νὰ κάμω τὸ ἀναμενόμενον γεγονὸς νὰ πλησιάσῃ ταχύτερον ἀπὸ ὅσον πράγματι πλησιάζει. Τὴν ὅλην

1. Φυσ. 207 α (Γ 6).

ταύτην φαινομενολογικὴν δομὴν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν «σπουδὴν» ἢ «τὸ ἐπείγεσθαι», νὰ ὁρίσωμεν δὲ τὸν χρόνον ὡς χρονικὴν ὕλην ἢ μέλλον διὰ τῆς ἀναγωγῆς του εἰς αὐτήν. Εἴμεθα οὕτως εἰς θέσιν νὰ λύσωμεν τὴν ἀπορίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς πρὸς τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον εἶνε νοητέα ἡ φθορὰ τοῦ «νῦν» : ὁ χρόνος ὡς μία ἀπείρως προεκτεινομένη διάστασις ὑπάρχει μόνον εἰς ἓν ὡρισμένον καὶ μοναδικὸν «νῦν», ἀρκεῖ τὸ «νῦν» τοῦτο νὰ προσδιορίζεται ἐκ-στατικῶς, ἤτοι ὡς μέλλον. Ὅ,τι δὲν εἶνε εἶνε μόνον τὸ προσδοκώμενον γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται εἰς τὸν μελλοντικὸν ὁρίζοντα. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ὁ χρόνος δὲν εἶνε κίνησις καὶ ἐνέργεια καθ' αὑτόν, ὥστε τὸ «νῦν» οὐδέποτε αἴρεται δι' ἑνὸς ἄλλου «νῦν», ἀλλὰ μόνον δι' ἐνεργείας τινὸς ἡ ὁποία καθιστᾷ τὸν χρόνον, τοὐλάχιστον καθ' αὑτόν, ἓν μὴ ὄν· Ὁ χρόνος ὡς χρονικὴ ὕλη δὲν ἔχει λοιπὸν παρὰ μίαν καὶ μόνην στιγμήν.

Γ. ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ 10ου κεφαλαίου εἰσάγει πλέον τὴν προβληματικὴν περὶ τῆς φύσεως ἢ οὐσίας (τοῦ «τί») τοῦ χρόνου. Χρόνος δὲν εἶνε, ὡς ὑπεστήριξαν οἱ Πυθαγόρειοι, συγχέοντες ἀφελῶς τὴν ἐν χρόνῳ πρὸς τὴν ἐν τόπῳ ἐνύπαρξιν τῶν ὄντων, ἡ σφαῖρα τοῦ κόσμου. Οὔτε, ὡς ἐνόμισεν ὁ Πλάτων, ἡ κίνησις τῆς σφαίρας ταύτης, ἡ περιφορά. Διότι ὁ χρόνος, ἵνα μετρήσῃ τὴν περιφοράν, πρέπει νὰ εἶνε μέρος τι ὡρισμένον μόνον αὐτῆς καὶ ὄχι αὐτὴ ἡ περιφορὰ ὡς ὅλον· ἐπὶ τῇ ὑποθέσει δὲ ὅτι ὑπάρχουν πλείονες τοῦ ἑνὸς κόσμοι, ὡς ὑπέθεσαν μερικοὶ Ἴωνες φιλόσοφοι, θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὑπάρχουν καὶ πλείονες τοῦ ἑνὸς χρόνοι, ἐνῷ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ χρόνου περιέχεται καὶ τὸ ἐνιαῖον αὐτοῦ. Γενικῶς δέ, ὁ χρόνος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ εἶνε κίνησις, ἀκριβῶς καὶ πάλιν λόγῳ τοῦ ἐνιαίου καὶ καθολικοῦ αὐτοῦ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κίνησιν, ἡ ὁποία ἀφορᾷ πάντοτε εἰς ἓν ἀτομικῶς ὡρισμένον κινούμενον ὂν («τόδε τι»). Ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ὁ χρόνος δὲν εἶνε δυνατὸν καὶ νὰ νοηθῇ ἄνευ κινήσεως, τὴν ὁποίαν φαίνεται νὰ συνοδεύῃ πάντοτε ὡς ὁ ἀριθμός, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μετρήσεώς της. Ἀντὶ δηλ. νὰ ἐκκινῇ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὸ γενικὸν ἐρώτημα «τί εἶνε χρόνος καθόλου ;», λαμβάνει τὴν τυχοῦσαν κίνησιν τοῦ τυχόντος ὄντος καὶ ἐρωτᾷ : «πόσον χρόνον» π.χ. «ἐχρειάσθης διὰ νὰ μεταβῇς ἀπὸ τὰς Ἀθήνας εἰς τὸν Πειραιᾶ»; Ὁ ἐν τῇ ἀπαντήσει ἀριθμός : π.χ. «3 ὥρας» εἶνε ἀκριβῶς ὁ χρόνος.

Μετὰ τὸν πρῶτον τοῦτον γενικὸν προσανατολισμόν, ἂς ἐξετάσωμεν ἐγγύτερον τὸν περίφημον ὁρισμὸν τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ χρόνου : χρόνος εἶνε, λέγει, «ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον (ἐννοεῖται : σημεῖον ἢ «νῦν» [1]). Πέντε εἶνε, λοιπόν, τὰ στοιχεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων συναπαρτίζεται

---

1. Φυσ. 219 b (Δ 11).

ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου : ἀριθμός, κίνησις, νῦν, πρότερον, ὕστερον. Καὶ τὰ πέντε δὲ ν εἶνε φαινόμενα ἀποκλειστικῶς ἀνήκοντα εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ χρόνου, ἀλλ' εἰσάγονται, ὡς ρητῶς σημειοῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἔξωθεν ἵνα προσδιορίσουν τοῦτο, συνδεόμενα πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν εἰς μίαν νέαν σύνθεσιν. Οὕτω, αἱ ἔννοιαι : ἀριθμός, τὸ «νῦν», τὸ «πρότερον» καὶ τὸ «ὕστερον» εἶνε μαθηματικαὶ κατηγορίαι, ἐνῶ ἡ κίνησις, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοὐλάχιστον τῆς ἀντικειμενικῶς προκειμένης καὶ ἄρα μαθηματικῶς προσδιοριστῆς, σημαίνει τὴν φυσικὴν κίνησιν, μετατόπισιν, γένεσιν, φθορὰν καὶ ἀλλοίωσιν, ἡ ὁποία προσιδιάζει εἰς ὅλα τὰ ὄντα ἐντὸς τῆς οὐρανίου σφαίρας. Αὐτὸς εἶνε ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ὁ χρόνος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς «κύκλος τις» [1] : ἐφ' ὅσον ὅλα τὰ εἴδη τῆς κινήσεως τῆς φυσικῆς εἶνε ἀτελέστεραι μιμήσεις τῆς αἰωνίου «κυκλοφορίας» τῆς οὐρανίου σφαίρας, ὁ χρόνος, ὧν πρωτίστως ὁ ἀριθμὸς αὐτῆς, εἶνε καὶ αὐτὸς κύκλος.

Θὰ ἐννοήσωμεν καλλίτερον τί ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν χρησιμοποιήσωμεν ἐν ἀρχῇ μόνον τὰ μαθηματικὰ δεδομένα τοῦ ὁρισμοῦ. Τοῦτο προϋποθέτει μίαν στοιχειώδη ἔννοιαν τοῦ τί ἐστιν ἀριθμός. Ἂς ὁρίσωμεν, λοιπόν, τὸν ἀριθμὸν ὡς τὴν ἀφῃρημένην (ποσοτικὴν) ταυτότητα τῶν, ποιοτικῶς καθ' αὐτὰ διαφοροποιουμένων, ὄντων· μία οἰκία π.χ. καὶ ἓν δένδρον ἔχουν ὡς κοινὸν γνώρισμα τὸν ἀριθμὸν ἕν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀμφότερα μετέχουν. Ἡ ἔννοια αὕτη ἐφαρμόζεται ὄχι μόνον ἐπὶ ταὐτιζομένων πρὸς ἀλλήλους ἀριθμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ διαφόρων μεταξύ των, ἐφ' ὅσον ὅλοι μετέχουν τῆς ἀρχικῆς ταυτότητος ἕνεκα τῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὴν ποιότητα, τὴν ὁποίαν ἐκφράζουν : δύο οἰκίαι π.χ. καὶ ἓν δένδρον δὲν διαφέρουν καθὸ οἰκία καί δένδρον, ἀλλὰ καθὸ δύο καὶ ἕν. Αἱ διαφοραί, λοιπόν, μεταξὺ τῶν ἀριθμῶν δὲν εἶνε ἐκτὸς τοῦ ἀριθμοῦ ὡς ταυτότητος, ἀλλ' ἐντὸς αὐτοῦ ὡς ἡ ἰδία ἑαυτοῦ ὕλη. Ὑπάρχει ὅμως εἷς κοινὸς τόπος τῆς ἀπειρίας ταύτης τῶν ἀριθμῶν, μία δηλ. μορφὴ περιστέλλουσα αὐτὴν ἐντὸς ἑνὸς ἐξωτάτου πέρατος οὕτως, ὥστε τὸ ἄπειρον, χωρὶς νὰ αἴρεται καθ' αὐτὸ (ἐφ' ὅσον εἶνε πάντοτε δυνατὸν νὰ προκύψῃ δι' ἀπειροστικῆς, ἐσωτερικῆς διαιρέσεως), νὰ τίθεται ὡς ἀποτελοῦν μίαν ἑνότητα, τὴν ἀρχικὴν δηλ. ταυτότητα τοῦ ἀριθμοῦ· τοῦτο ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης λέγων, ὅτι «τὸ ἐν τῷ νῦν ὅλον τι (ἐστὶ) [2]» ἢ ὅτι τὸ «νῦν» εἶνε τὸ ἀφῃρημένον πέρας τοῦ χρόνου, ὄχι δηλ. ὅτι εἶνε μία τυχαία στιγμὴ μεταξὺ τῶν ἀπείρων ἀριθμῶν, ἀλλ' ὅτι εἶνε ἡ στιγμὴ ἀκριβῶς ἐκείνη, ἡ ὁποία, ἐξαιρομένη, ἀφαιρουμένη αὐτῶν, πλατύνεται, οὕτως εἰπεῖν, τόσον, ὥστε νὰ τοὺς περιλάβῃ ὅλους. Ἵνα συμβῇ ὅμως τοῦτο, προσαπαιτεῖται μία ἀρχὴ κινήσεως, διότι τὸ «νῦν» καθ' αὐτὸ εἶνε ἁπλῶς ἡ μορφή, ὄχι ἡ κίνησις, διὰ τῆς ὁποίας λαμβάνει χώραν

---

1. Φυσ. 223 b 29 (Δ 14).

2. ΗΘ. Νικ. 1174 b 9 (Κ 3). Κ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιρίτης, Θεσ/κη 1962, σ. 237.

ἡ περάτωσις τοῦ ἀπείρου ὑπὸ τοῦ «νῦν». Ἀρχὴ τῆς κινήσεως ταύτης εἶνε τὸ «πρότερον», δηλ. ἓν μέρος τοῦ «νῦν», νοουμένου ὡς μεγέθους καὶ ὅλου, τὸ ὁποῖον περιστέλλει ἐν ἑαυτῷ μερικῶς τὸ ἄπειρον, κατόπιν δὲ («ὑστέρως») μετρεῖ διὰ τοῦ οὕτω περισταλέντος κατὰ διαίρεσιν ἀπείρου τὸ ὅλον τοῦ μεγέθους τοῦ «νῦν». Τὸ προϊὸν τῆς μετρήσεως ταύτης εἶνε ἀκριβῶς ἡ μαθηματικὴ ἔκφρασις τοῦ χρόνου. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ αὐτῇ πρέπει νὰ κατανοηθῇ ἡ φράσις: «ἐν τῷ μεγέθει ἐστὶ τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον [1]», ὅτι δηλ. ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποκόπτεται ἐκ τοῦ μεγέθους τοῦ «νῦν» ἓν τμῆμα ἀνῆκον ἄλλως εἰς αὐτό, τὸ τμῆμα δὲ τοῦτο ἐπανεισάγεται εἰς τὸ «νῦν» διὰ νὰ τὸ χρονο-μετρήσῃ. Οὕτω, ἂν ἔχωμεν τὴν εὐθεῖαν AB, διαιρετὴν φυσικὰ ἐπ' ἄπειρον, ὡς τὴν μορφὴν τοῦ ἀπείρου τούτου, ἓν οἱονδήποτε μέγεθος ταύτης, ἔστω τὸ $\Sigma\Sigma_1$ («πρότερον») τὴν μετρεῖ ἔστω X φορὰς («ὕστερον»), ὁπότε ὁ χρόνος παρίσταται ἀκριβῶς ὡς τὸ ὕστερον τοῦτο ἢ τὸ προϊὸν τῆς μετρήσεως. Ἵνα μετρηθοῦν αἱ ἄπειροι στιγμαί, αἱ ὁποῖαι συναποτελοῦν τὴν διάρκειαν τῆς «μιᾶς ἡμέρας», ἐξαίρεται ἐξ αὐτῆς ἡ ἐπὶ μέρους διάρκεια τῆς «μιᾶς ὥρας», τὸ προϊὸν δὲ τῆς μετρήσεως τῆς ἡμέρας δι' αὐτῆς (24 ὧραι) ὁρίζεται μαθηματικῶς ὡς χρόνος.

Ἀλλ' ἡ μαθηματικὴ αὕτη σχέσις δὲν εἶνε εἰσέτι αὐτὸς οὗτος ὁ «φυσικὸς» χρόνος. Χρόνος δὲν εἶνε κάθε «ἀριθμούμενος ἀριθμός», κάθε δηλ. προϊὸν μετρήσεως ἑνὸς μεγέθους, ὅπως παρετήρησεν ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης [2], ἀλλὰ ὁ ἀριθμούμενος ἐκεῖνος ἀριθμὸς ὁ ὁποῖος ἐφαρμόζεται ἐπὶ φυσικῆς τινος κινήσεως. Τοῦτο φαίνεται ἀπολύτως σαφὲς καὶ εὐθέως ὁδηγοῦν εἰς τὴν περὶ χρόνου ἀντίληψιν τῆς φυσικῆς — ἀρχαίας καὶ νεωτέρας. Ἀλλ' ἐν τούτοις: ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐφαρμόσωμεν τὸν ἀριθμὸν ἐπὶ τῆς κινήσεως, δυσκολίαι ἀνακύπτουν. Διότι, πράγματι, ποῦ εἶνε δυνατὸν νὰ ἀνακαλύψωμεν τὸ «νῦν» καὶ τὸ «πρότερον» εἰς τὴν φύσιν ; Τέλειος συγχρονισμὸς (ἤτοι σύλληψις τοῦ ὅλου) εἶνε ἐν αὐτῇ κάτι τὸ ἀνύπαρκτον (ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐρείδεται ὁλόκληρος ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος χρόνου καὶ χώρου), ἀκριβῶς διότι ὑπάρχουν πολλαὶ φυσικαὶ κινήσεις καὶ πρέπει πρῶτον νὰ ἀποφασίσωμεν, διὰ καθαρῶς συμβατικῶν μέσων, ἐκ ποίας ἐξ αὐτῶν θὰ λάβωμεν τὸ «πρότερον» ἢ τὸ κοινὸν μέτρον τὸ ἐφαρμοστέον ἐπὶ π ά σ η ς φυσικῆς κινήσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης δίδει τὴν προτεραιότητα εἰς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται ἁπλῶς εἰς τὰς αἰσθητικὰς προϋποθέσεις τοῦ ἀρχαίου κοσμοειδώλου καὶ δὲν δύναται βεβαίως νὰ γίνῃ σήμερον ἀποδεκτόν. Τὸ «νῦν», ἑπομένως, ἢ ἡ φυσικὴ μορφὴ εἶνε ἐκτὸς τῆς φυσικῆς κινήσεως τῆς ὁποίας μορφὴν ἀποτελεῖ, ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα ἀφ' ἑτέρου νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἶνε ἁπλῶς ἓν μαθηματικὸν - γεωμετρικὸν μέγεθος· διότι, προφανῶς, διὰ νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἀναγάγωμεν τὴν φυσικὴν κίνησιν εἰς τὸν ἀριθμὸν πρέπει προη-

1. Φυσ. 219 α 16 (Δ 11).
2. Φυσ. 219 α 10 κἑξ. (Δ 11).

γουμένως νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν ἀφῃρημένην λογικὴν μορφὴν τοῦ συγχρόνου ἢ «νῦν», εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μόνην ὁ ἀριθμὸς δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ. Ὅτι ἡ ἰδεώδης αὕτη κίνησις εἶνε ἡ κυκλική, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης, δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ· ἀλλ' εἶνε ἀδύνατον νὰ ἀποφύγωμεν τὸν ἀφῃρημένον λογικὸν (μὴ φυσικὸν) προσδιορισμὸν τοῦ «νῦν», διότι ὁ ἀριθμὸς μετρεῖ τὸ διαδοχικὸν ἢ τὴν φυσικὴν κίνησιν, δηλ. τὴν χρονικὴν ὕλην, διὰ τοῦ συγχρόνου ἢ τοῦ «νῦν», δηλ. τῆς χρονικῆς μορφῆς. Ἀλλ' ἐπὶ πλέον: οὐδὲν ἀφῃρημένον μαθηματικὸν μέγεθος δύναται νὰ μετρήσῃ τὸν φυσικὸν ἢ πραγματικὸν χρόνον ἂν δὲν εἶνε συνδεδεμένον μὲ μίαν ὡρισμένην ποιότητα, καὶ δὴ ποιότητα εὐθέως ἀπορρέουσαν ἀπὸ τὰς ἀμέσους ἀνθρωπίνας ἀνάγκας, ἐκ τῶν ὁποίων γεννᾶται. Ἂν ἡ ἡμέρα (ἢ ἡ ὥρα κ.ο.κ.) δὲν εἶνε μία αὐτόνομος ἑνότης ὡρισμένης σημασίας διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ ληφθῇ ὡς μέτρον διὰ τὴν μέτρησιν π.χ. μιᾶς ἑβδομάδος ἢ ἑνὸς μηνός; Δὲν λέγω ὅτι ὁ χρόνος εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ χωρὶς φυσικὴν κίνησιν, ἀλλ' ὅτι ἡ κίνησις εἶνε ἡ ὕλη τοῦ χρόνου ὡς ἀριθμητοῦ μεγέθους (ὡς οὐσίας) καὶ ὅτι λογικὴ μορφὴ καὶ πρακτικοὶ σκοποὶ εἶνε ἀπαραίτητοι διὰ τὴν τελικὴν ἀνάκυψιν τοῦ χρόνου ὡς πεπερασμένου καὶ μετρουμένου διαστήματος.

Τὰ ἀνωτέρω ἐσκόπουν νὰ καταδείξουν ὄχι τὸ ἐσφαλμένον, ἀλλὰ τὸ ἀτελὲς τῆς Ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἢ ποσοτικοῦ χρόνου. Ἀλλὰ τὸ κύριον σημεῖον ὡς πρὸς τοῦτον δὲν ἐθίγη ἀκόμη. Διότι ἡ ἀριθμητικὴ ἀντίληψις τοῦ χρόνου οὐδέποτε θὰ ἀνέκυπτεν, ἂν δὲν ὑπῆρχε μία προηγουμένη, πολὺ πλέον πρωταρχικὴ καὶ ἁπλῆ διάστασις τοῦ «νῦν», ἐκ τῆς ὁποίας ὁ χρόνος ὡς ἀριθμὸς ἀπορρέει. Ἂς ἐνθυμηθῶμεν πῶς τὸ παρὸν συνιστᾶται εἰς τὴν ἀρχικὴν φαινομενικότητα τοῦ χρόνου, δηλ. τὸ φαινόμενον τῆς νωχελείας. Ὁ «πετῶν» χρόνος οὐδόλως ἀπορροφᾷ ὁλοκληρωτικῶς τὴν συνείδησίν μας, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὴν δύναμιν μιᾶς ἀπαθείας καὶ ἀδρανείας ἀναστελλούσης τὴν πρὸς τὸ «μέλλον» ὁρμήν. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἡ προβολὴ τῆς συνειδήσεως ἐκτὸς ἑαυτῆς εἰς τὸ φαινόμενον τῆς σπουδῆς συντόμως ἀνακαλύπτει τὴν ἀδυναμίαν τῆς προβολῆς ταύτης, ἐφ' ὅσον προφανῶς τὸ προσδοκώμενον γεγονὸς δὲν εἶνε δυνατὸν διὰ μόνης τῆς ἐπειγομένης προσδοκίας νὰ ἐξαναγκασθῇ ὅπως πλησιάσῃ ταχύτερον. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶνε, ὅτι ἡ σπουδὴ ἐγκαταλείπεται καὶ μία ἠρεμωτέρα καὶ περισσότερον ὑπομονητικὴ διάθεσις ἀναφαίνεται, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς «ἀναμονήν». Ὁ ἀναμένων δὲν σπεύδει νὰ συναντήσῃ ὅ,τι προσδοκᾷ, δὲν ἐπείγεται, ἀλλὰ μένει ἐκεῖ ὅπου εὑρίσκεται καὶ ἀφίνει τὸ μέλλον γεγονὸς νὰ πλησιάσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ. Τοῦτο εἶνε ἀκριβῶς ὅ,τι ὀνομάζομεν παρ-όν ἢ παρουσίαν, ἤτοι τὴν κατάστασιν ὄντος τινὸς εὑρισκομένου παρ' ἐμοί, ἐνώπιον ἐμοῦ (πρβ. Gegen—wart)· Καὶ πάλιν πρέπει νὰ διευκρινηθῇ, ὅτι τὸ παρὸν δὲν νοεῖται ὡς πραγματικὴ παρουσία ἑνὸς γεγονότος, ἀλλὰ καθ' αὐτό, ὡς τὸ κενὸν διάστημα τῆς ἀναμονῆς, κατὰ τὸ ὁποῖον πᾶσαι αἱ χρονικαὶ στιγμαί, ἐνῷ βεβαίως ἐξακολουθοῦν

νὰ διαδέχωνται ἀλλήλας συσσωρευόμεναι, οὕτως εἰπεῖν, ἐνώπιον ἐμοῦ καὶ ἄρα ὑπ' ἐμοῦ μετρούμεναι, χαρακτηρίζονται οὐχ ἧττον ὑπὸ στατικότητός τινος ἢ παρουσίας προερχομένης ἐκ τῆς στάσεως ἀναμονῆς ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ συνείδησις ἀκινητεῖ. Τοῦτο εἶνε λοιπὸν τὸ παρὸν ἢ ἡ οὐσιώδης χρονικὴ δομή, ἡ ἀναμονή, ὡς ὁ ἀνοικτὸς ὁρίζων ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀναφαίνεται καὶ μετρεῖται ἡ φυσικὴ κίνησις.

Δ. Η ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις περὶ χρόνου, ὅτι δηλ. δὲν εἶνε κίνησις ἀλλὰ μόνον ἀριθμὸς κινήσεως, ὁδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη εἰς ἕνα νοοκρατικὸν ὁρισμὸν τῆς οὐσίας του. Ἀφοῦ, λέγει, μόνον ἡ ψυχὴ καὶ ὁ μετ' αὐτῆς συνδεδεμένος νοῦς «πέφυκεν ἀριθμεῖν», εἶνε ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ χρόνος ἀνεξαρτήτως τῆς ψυχῆς, ἐνῷ ἡ ὕλη τοῦ χρόνου, δηλ. ἡ κίνησις, ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἄνευ αὐτῆς [1]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, προφανῶς διότι κατ' αὐτὸν ἡ ψυχὴ δὲν εἶνε ἡ ἀνεξάρτητος τοῦ σώματος ἀρχὴ τῆς κινήσεώς του (ὅπως κατὰ τὸν Πλάτωνα [2]), ἀλλὰ μόνον ἡ ἐντελέχεια, τὸ τέλος τῆς κινήσεως αὐτοῦ· εἶνε ἄρα δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ κίνηψις ψυχῆς μὴ οὔσης. Μήπως ὅμως πρέπει ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ χρόνος καὶ ἄνευ ψυχῆς, ἀρκεῖ μόνον νὰ ὑπάρχῃ νοῦς, ἐφ' ὅσον ὁ νοῦς εἶνε κυρίως τὸ ἀριθμοῦν, οὗτος δὲ εἰσέρχεται εἰς τὴν ψυχὴν «θύραθεν» [3]; Ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶνε ἐν προκειμένῳ ἀσαφής: «εἰ δὲ μηδὲν ἄλλο πέφυκεν ἀριθμεῖν ἢ ψυχὴ καὶ ψυχῆς νοῦς...», δίδει δὲ κατ' ἀρχὴν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὸ «καὶ» τοῦτο εἶναι διασαφητικόν (: «ἡ ψυχὴ ἢ μ ᾶ λ λ ο ν ὁ ἐν τῇ ψυχῇ νοῦς»). Ἀλλ' ἀνωτέρω λέγει, ὅτι ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν ἰδίαν ἑαυτῆς κίνησιν, ὅτι, ἑπομένως, ἀρκεῖ μόνη ἡ ψυχικὴ κίνησις, ἵνα ὑπάρξῃ χρόνος [4]. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι ἡ ψυχικὴ κίνησις εἶνε, ὡς ἀκριβῶς καὶ ἡ φυσική, ἡ ὕλη ἁπλῶς τοῦ χρόνου; Καὶ πάλιν τοῦτο θὰ ἐφαίνετο ἡ ἁπλουστέρα ἀπάντησις, ἂν δὲν προσετίθετο καὶ ὅτι, ὑπνωττούσης τῆς ψυχῆς, οὐδὲ χρόνος φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ. Ἂν ὑποθέσωμεν, λέγει, ὅτι οἱ κοιμώμενοι, κατὰ τὸν μῦθον, πλησίον εἰς τοὺς ἐν Σαρδοῖ ἥρωας, ἐξαίφνης ἐξυπνήσουν, θὰ τοῖς φανῇ, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τοῦ ὕπνου των ὁ χρόνος δὲν διέρρευσεν, ἀλλ' ἔμεινε στάσιμος διότι καὶ ἡ ψυχὴ ἔμεινε κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο στάσιμος. Ἀλλὰ τότε ἐρωτᾶται: καὶ λοιπὸν πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι π ρ ά γ μ α τ ι ὁ χρόνος ἔμεινε στάσιμος ἐν τῷ μεταξύ; Τοῦτο θὰ ὡδήγει εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ χρόνου. Ἀλλ' ἂν

---

1. Φυσ. 223 α 25 (Δ 14).
2. Πλάτ. Φαῖδρος, 246 b : «πᾶσα ψυχὴ παντὸς ἐπιμελεῖται τοῦ ἀψύχου».
3. Περὶ ζῴων γενέσεως 736 b 27 (Β 3).
4. Φυσ. 218 b 20/219 a 10 (Δ 11.).

δεχθῶμεν, ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἔμεινε στάσιμος, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις δέχεται (ὁ σχολιαστὴς βοηθεῖται ἐν προκειμένῳ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου, διὰ τῆς ὁποίας ὑποκειμενικὸς καὶ ἀντικειμενικὸς χρόνος φαίνονται νὰ συμπίπτουν [1]), πῶς εἶνε δυνατὸν νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν νέαν ταύτην διάστασιν τοῦ «ὑποκειμενικοῦ» χρόνου;

Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν προτείνω, προητοιμάσθη ἀπὸ πάσας τὰς προηγηθείσας ἀναλύσεις καὶ εἶνε, περαιτέρω, ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ ὅλον φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ χρόνος, ὡς ὡρίσθη ἀνωτέρω, εἶνε ἡ κατάστασις ἐκείνη τῆς συνειδήσεως ἡ ὁποία προηγεῖται τῆς ἐνεργείας καὶ τὴν ἑτοιμάζει. «Ὁ χρόνος εἶνε ἐν τῇ ψυχῇ» σημαίνει ἐπομένως ὅτι «ὁ χρόνος εἶνε πρωταρχικῶς μία κατάστασις τῆς συνειδήσεως». Εἰδικώτερον, ὁ χρόνος ὡς ὕλη εἶνε σπουδή, ὁ χρόνος ὡς μορφὴ εἶνε ἀναμονή. Μέχρι τοῦδε ὅμως οὐδὲν ἐλέχθη περὶ τοῦ χρόνου ὡς κινήσεως καὶ ἄρα ὡς ἐνέχοντος ἐν αὑτῷ τὴν τρίτην τῶν πρώτων ἀρχῶν, τὴν ἀρχὴν τῆς κινήσεως. Πρόκειται βεβαίως ἐν προκειμένῳ περὶ τῆς κινήσεως νοουμένης ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πρώτης φιλοσοφίας, ὡς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργείᾳ, εἰδικώτερον δὲ ἐνταῦθα περὶ τῆς μεταπτώσεως τοῦ μέλλοντος εἰς παρόν, τῆς χρονικῆς δηλ. ὕλης εἰς τὴν χρονικὴν μορφήν, καὶ ὄχι περὶ τῆς φυσικῆς κινήσεως, μετατοπίσεως, γενέσεως κλπ. Ἂς προσφύγωμεν καὶ πάλιν εἰς μίαν οἰκείαν ἐμπειρίαν. Ἂς ὑποθέσωμεν ὅτι ἀναμένομεν κάποιον φίλον νὰ ἔλθῃ. Ἡ ἀναμονὴ δὲν εἶνε ἀσυνείδητος, διότι γνωρίζω πολὺ καλῶς ποῖον καὶ διατί ἀναμένω, ἂν καί, ὑπὸ ὡρισμένην ἔννοιαν, ζῶ εἰς ἕνα «παγωμένον» χρόνον, εἰς ἓν ἀκίνητον παρόν, ἐφ' ὅσον ἡ πάροδος τοῦ χρόνου, ἡ ροὴ τῶν ὡρῶν (τὰς ὁποίας δὲν παύω ἀπὸ τοῦ νὰ μετρῶ διὰ τῶν γενικῶς ἰσχυουσῶν μονάδων μετρήσεως) δὲν ἔχει αἰσθητὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἠρεμίας τῆς ἀναμενούσης συνειδήσεώς μου. Ἐξαίφνης ὅμως ἀντιλαμβάνομαι, ὅτι ὁ χρόνος «χωρὶς νὰ τὸ καταλάβω», ὅπως εὐστόχως λέγομεν, «ἐπέρασε». Ἀκριβῶς ὅπως οἱ παρὰ τοῖς ἥρωσι κοιμώμενοι τοῦ μύθου «ἐξυπνῶ», ὅπερ σημαίνει ὅτι κάμνω τὴν σκέψιν: «πολὺς χρόνος διέρρευσεν ἀφ' ἧς ἤρχισα νὰ ἀναμένω». Τοῦτο εἶνε μία νέα διαλεκτικὴ στιγμὴ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ χρόνου, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν «συνείδησιν τοῦ πάλαι» καὶ νὰ τὴν θέσωμεν ὡς τὴν «ἀρχὴν τῆς κινήσεως» τοῦ χρόνου. Πράγματι, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ὁ χρόνος ἀρχίζει ὄντως νὰ τρέχῃ. Ἀρχίζομεν νὰ κοιτάζωμεν ἐμπρός, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ μέλλοντος μὲ μίαν ταχέως αὐξουσαν ἀνυπομονησίαν καὶ συγχρόνως, ἐνῶ ἐξακολουθοῦμεν νὰ ἀναμένωμεν τὸν φίλον μας, ἀρχίζομεν νὰ ἀντιμετωπίζωμεν τὸ σταθερῶς πλησιάζον σημεῖον, νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἀναμονήν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ «πόρρω» («ὁ φίλος μου ἀργεῖ», καθ' ὑποκειμενικὴν ἐκτίμησιν βεβαίως, διότι ἀντικειμενικῶς ἴσως εἶνε ἤδη πολὺ κοντά), εἰς τὴν

1. Κ. Γεωργούλη, Ἀριστοτέλης, σ. 243.

δευτέραν περὶ τοῦ «ἤδη» («πλησιάζει ἡ ὥρα νὰ παύσω νὰ τὸν ἀναμένω»), ἕως ὅτου, κατὰ μίαν συγκεκριμένην στιγμὴν («νῦν» ἢ ὁ κυρίως «καιρός», ἢ ἡ «ὥρα») συνειδητοποιῶ ὅτι «ἡ ὥρα ἐπέρασε», πρᾶγμα ποὺ συνεπάγεται τὴν ἀπόφασίν μου νὰ μὴ ἀναμείνω πλέον. Εἰς αὐτὴν τὴν μίαν καὶ μοναδικὴν στιγμὴν συγκεντροῦται ὅλη ἡ δύναμις τοῦ χρόνου, ὁ χρόνος ἐκδηλοῖ τὴν ἐσωτάτην δυνατότητά του ὡς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ἀπραξίας εἰς τὴν πρᾶξιν, ἀπὸ τῆς ἀκινησίας εἰς τὴν κίνησιν. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς αὐτῆς ἓν συναίσθημα ἀνακουφίσεως πληροῖ τὴν συνείδησιν (συναίσθημα τοῦ «ἄρτι», τοῦ «πρὸ ὀλίγου», ὅτι δηλ. «ὁ χρόνος ἐπέρασε πλέον»), θεραπευομένην βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τὴν δοκιμασίαν τῆς ἀναμονῆς, ἡ ὁποία κατέστη πλέον ἀβάστακτος.

Ε. ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ὑπάρχει ἀκόμη ἓν ἐρώτημα, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀπαντήσωμεν πρὶν ἢ θεωρήσωμεν τὴν σύντομον ταύτην ἀνάλυσιν τοῦ φαινομένου τοῦ χρόνου ὡς συμπεπληρωμένην, τὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὸ τέλος τοῦ χρόνου (τοῦ τέλους ὄντος τῆς τετάρτης μεταφυσικῆς ἀρχῆς, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ κίνησις θὰ ἦτο ἄπειρος καὶ ἄρα ματαία [1]). Τέλος σημαίνει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας, τὴν τελικὴν σύνθεσιν ὕλης καὶ μορφῆς, ἐν προκειμένῳ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ μέλλοντος διὰ μιᾶς τελευταίας περιόδου «χαριστικῆς» ἀναμονῆς. Ἂν καὶ ὁ χρόνος δηλ. ἐπέρασε, δὲν μεταβαίνομεν συνήθως ἀμέσως εἰς τὴν πρᾶξιν, ἀλλὰ καθυστεροῦμεν ἐπ' ὀλίγον, ὡς νὰ ἠθέλαμεν νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν τὴν ὅλην ἐμπειρίαν πρὶν εἴμεθα ἕτοιμοι νὰ δράσωμεν. Δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὸ φαινόμενον τοῦτο «ἐπανάληψιν», διότι ἐν αὐτῷ ἐπαναλαμβάνομεν χάριν τοῦ χρόνου πλέον τὴν ὅλην διαδικασίαν τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς νωχελείας εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ ἐκκαθαρίζομεν οὕτως ὁριστικῶς καὶ πλήρως τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς πράξεως.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ τέλος τοῦ χρόνου, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ἀναπληρώσωμεν τὴν ἐλλείπουσαν ἀνάπτυξιν διὰ τῶν περιφήμων τεσσάρων «παραδόξων» τοῦ Ἐλεάτου Ζήνωνος περὶ κινήσεως [2]. Δὲν εἶνε δύσκολον νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅτι, θεωρούμενα ἀπὸ τῆς προοπτικῆς τῆς τελικότητος τοῦ χρόνου, παύουν νὰ εἶνε παράδοξα, ἐφ' ὅσον ἀνταποκρίνονται κατὰ τὴν διαδοχικήν των συνέπειαν πρὸς μίαν τελείως ὡρισμένην φαινομενικὴν δομήν. Συμφώνως πρὸς τὸ πρῶτον: οὐδεμία κίνησις εἶνε δυνατὴ «διὰ τὸ πρότερον εἰς τὸ ἥμισυ δεῖν ἀφικέσθαι τὸ φερόμενον»· ἤτοι: πρὶν φθάσω ἀπὸ Α εἰς Β πρέπει προηγουμένως νὰ διανύσω τὸ ἥμισυ τῆς μεταξύ των ἀποστάσεως, ταύτης

---

1. Ἠθ. Νικ. 1094 α 20 (Α 1).
2. Φυσ. 239 b 9 κέξ. (Ζ 9).

τὸ ἥμισυ κ.ο.κ. ἐπ' ἄπειρον. Ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς χρονικῆς τελικότητος ἢ ἐπαναλήψεως τοῦτο σημαίνει, ὅτι κατ' αὐτὴν ἀντιμετωπίζω πλέον τὸ μέλλον μὲ συνεχῶς μειουμένην προσδοκίαν (ἡ προβολὴ δηλ. τῆς συνειδήσεως συνεχῶς μειοῦται), ἐφ' ὅσον πράγματι δὲν ἐνδιαφέρομαι πλέον περὶ αὐτοῦ. Κατὰ τὸ δεύτερον: ὁ ταχύπους Ἀχιλλεὺς οὐδέποτε θὰ φθάσῃ τὴν βραδυκίνητον χελώνην, διότι ὅταν ἐκεῖνος θὰ ἔχῃ φθάσει εἰς τὸ σημεῖον ὅθεν αὕτη ἐξεκίνησεν, ἐκείνη θὰ ἔχῃ ἐν τῷ μεταξὺ προχωρήσει περαιτέρω. Ὁμοίως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς χρονικῆς τελικότητος, ἀναμένω μὲν ἀκόμη διὰ νὰ δώσω τὴν εὐκαιρίαν εἰς τὸν πρὸς συνάντησίν μου σπεύδοντα νὰ μὲ προφθάσῃ «ἔστω καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμήν», ἂν δὲ ἐκεῖνος τῷ ὄντι προλάβῃ (ὅπερ σημαίνει, ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς πράγματι προέλαβε τὴν χελώνην), ὁ χρόνος ὡς καιρὸς πρὸς ἐκδήλωσιν τῆς ἰδικῆς μου δράσεως κατηργήθη, ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἀφίξεως ἐγὼ ἠμποδίσθην νὰ δράσω, δηλ. νὰ φύγω, ἂν ὄχι, τότε ἡ ἀναμονὴ καταλήγει εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἤδη ληφθείσης ἀποφάσεως νὰ μὴ ἀναμείνω πλέον. Τοῦτο δύναται νὰ ἐκφρασθῇ διὰ τοῦ τρίτου λόγου, καθ' ὃν «ἡ ὀϊστὸς φερομένη ἕστηκε», δηλ. ἡ πρὸς δρᾶσιν ἀπόφασίς μου, ἅπαξ ληφθεῖσα, μένει ἀμετακίνητος. Κατὰ τὸν τέταρτον: τὸ ἥμισυ ἰσοῦται τῷ διπλασίῳ. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι, ὅσον μειοῦται ἡ προσδοκία, τόσον αὐξάνει ἡ ἀνυπομονησία, ἂν καὶ βεβαίως ὁ ἀντικειμενικὸς χρόνος παραμένει ὁ αὐτός. Ἔστω ΑΧ ὡς ἓν δεδομένον διάστημα ἀντικειμενικοῦ χρόνου, ἐν ᾧ Α εἶνε τὸ προσδοκῶν ὑποκείμενον, Χ ἡ μελλοντική του προβολή. Ὅταν ἡ προβολὴ μειωθῇ εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ διαστήματος ΑΧ, τὸ ἕτερον ἥμισυ ἀντιπροσωπεύει τὸν χρόνον, τὸν ὁποῖον δὲν θεωρῶ πλέον ἄξιον νὰ μὲ συγκρατήσῃ. Ὅταν ἡ προβολὴ φθάσῃ εἰς τὸ τέταρτον, ἡ ἀναλογία εἶνε ἤδη 1 : 3. Ἡ διαφορὰ θὰ βαίνῃ αὐξανομένη, τῆς προβολῆς τοῦ Α φθινούσης θεωρητικῶς ἐπ' ἄπειρον, ἕως ὅτου ἔρχεται μία στιγμὴ καθ' ἣν, τῆς προσδοκίας ἰσουμένης πρακτικῶς τῷ μηδενί, ἡ αὔξουσα ἀνυπομονησία θὰ ἐκσπάσῃ ἐξαίφνης εἰς μίαν μὴ δυναμένην πλέον νὰ ἀναβληθῇ ἐνέργειαν.

***

Περιεγράψαμεν μέχρι τοῦδε τὴν δομὴν τοῦ χρόνου ὅπως ἐμφανίζεται καθ' αὐτὴν εἰς τὴν ἀτομικὴν συνείδησιν ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνδοσκοπήσεως αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ χρόνος δὲν εἶνε μόνον ὁ χρόνος μ ο υ πρὸς δρᾶσιν, ἀλλ' ὁ χρόνος πρὸς δρᾶσιν καθόλου οὕτως, ὥστε, ἂν πρόκειται πράγματι νὰ ὑπάρξῃ ἐνέργεια, ὁ χρόνος πρέπει νὰ τακτοποιήσῃ καὶ ἐναρμονίσῃ τοὺς ὑποκειμενικοὺς χρόνους ὥστε νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τοῦ νὰ συγκρουσθοῦν πρὸς ἀλλήλους. Κατὰ ταῦτα ὁ χρόνος παρίσταται ὑπὸ τοῦ Ἀναξιμάνδρου ὡς ὁ ἀδέκαστος δικαστής, ὁ ὁποῖος ὁρίζει διὰ πᾶν ὂν τὴν αὐτῷ ἀνήκουσαν ὥραν νὰ ἐμφανισθῇ καὶ νὰ ἐξαφανισθῇ ἀφίνον τὴν θέσιν του εἰς τὸ μετ' αὐτὸ ἐρχόμενον καὶ ἀναμένον τὴν σειράν του. Τὴν ἀδικίαν, ἤτοι τὴν ἀκαταστασίαν καὶ ἀκοσμίαν

τὴν προκαλουμένην ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν τῶν ἀτομικῶν χρόνων, διαδέχεται ἡ δίκη καὶ ἡ τίσις, ἤτοι ἡ τάξις καθ' ἣν ἕκαστον ὂν δίδει ὀπίσω ὅ,τι τὸ ἴδιον ἔλαβε ἀπὸ τὸ προηγούμενον. Τοῦτο εἶνε ἕνας πολὺ εὔστοχος ὁρισμὸς τῆς ἱστορίας ὡς τῆς χρονικῆς τάξεως τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῶν διαφόρων ἀτόμων καὶ πολιτισμῶν, ὁρισμὸς ἐπιβεβαιούμενος ὑπὸ τῆς περὶ ἱστορίας ἀντιλήψεως τοῦ βιβλίου τοῦ Δανιήλ, ἔτι δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐτυμολογικοῦ τεκμηρίου: διότι ἡ Ἑλληνικὴ λέξις χρόνος εἶνε συγγενὴς πρὸς τὴν χρείαν, ἤτις εἶνε ἄλλη λέξις διὰ τὸ χρεὼν (Ἀναξίμανδρος) ἢ τὴν ἀνάγκην (Ὀρφικοί), ἀμφότερα σημαίνοντα τὸν ἐξωτερικὸν καταναγκασμόν, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖται διὰ νὰ ἐνταχθοῦν τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα εἰς τὸν κόσμον τῆς χρονικῆς τάξεως.

Ὁ χρόνος, λοιπόν, δὲν εἶνε μία θεία ἐπιφάνεια ὡς ὁ ἔκγονός του Φάνης (ὁ λάμπων), διότι ἐκδηλοῦται ἐν ἀνάγκῃ καὶ πόνῳ, ὄχι ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ δόξῃ. Εἶνε, ὡς τὸν ὠνόμασαν εὐστόχως οἱ Ὀρφικοί, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ ἡμίθεος καὶ ὑποφέρων ἥρως, ὁ ὁποῖος φέρει εἰς τοὺς ὤμους του τὸν οὐρανὸν ἵνα ἐπιτρέψῃ ὄχι εἰς ἑαυτόν, ἀλλ' εἰς ἄλλον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κῆπον τῶν Ἑσπερίδων καὶ νὰ συλλέξῃ τοὺς θείους καρπούς. Τὸ σύμβολον τοῦτο, ὅπως τόσα ἄλλα εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας, αἰνίττεται ἴσως ὅ,τι βαθύτερον δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ὡς πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴν ὀντολογικὴν σημασίαν τοῦ χρονικοῦ φαινομένου.

Das Zeitproblem im Licht der Griechischen Philosophie

Der Verfasser versucht zu zeigen, dass die altgriechische Auffassung der Zeit die Möglichkeit enthält für eine vollständige systematische Bearbeitung des Phänomens. Von der Aristotelischen Definition der Zeit als einer in der Seele entstehenden Bewegung ausgehend und die halb-mythische Orphische Zeitkonzeption mit in Betracht ziehend, definiert er die Zeit als denjenigen Seelenzustand, der uns von der völligen Ruhe zum Ausbruch einer Tätigkeit führt. Zeit ist immer: Zeit–für–etwas, kairos, und zwar wird die Zeitmaterie als ein ekstatisches Sich–projizieren in die Zukunft (Eile), die Zeitform als ein nicht–ekstatisches Erwarten in der Gegenwart, das Prinzip der Zeitbewegung als Überwindung der Erwartung durch einen definitiven Entschluss, das Zeittelos endlich als eine letzte Periode des Erwartens, in der plötzlich die Tat aufbricht, definiert. Weil Zeit wesentlich ein Erwarten und peinliches Reifen darstellt, wird sie, nach Orphischem Vorbilb, mit Herakles verglichen, dem grossen Dulder der Griechischen Mythologie, der den Himmel auf seine Schulter getragen hat, so dass ein anderer die Früchte des Hesperidengartens pflücken konnte.

GREEK SOCIETY FOR HUMANISTIC STUDIES
CENTER OF CLASSICAL STUDIES

PUBLICATIONS

FIRST SERIES : ANTIQUITY AND MODERN PROBLEMS

1. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἀνθρωπισμὸς καὶ Τεχνικὴ εἰς τὴν σύγχρονον ζωήν, Ἀθῆναι, 1959, Β' ἔκδοσις 1963, σελ. 24.
2. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀνθρωπισμὸς σήμερον (Σκοποὶ καὶ ἐπιδιώξεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας), Ἀθῆναι, 1960, Β' ἔκδοσις 1963, σελ. 12.
3. « Θέματα » (κατάλογος ἀνθρωπιστικῶν θεμάτων μετὰ βιβλιογραφίας), Ἀθῆναι, 1960, Β' ἔκδοσις 1963, σελ. 4.
4. The Greek Society for Studies in Humanities, Athens, 1960 (ἐξηντλήθη).
5. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸ Κέντρον ἀνθρωπιστικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, Β' ἔκδοσις ἐπηυξημένη, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 12.
6. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ἡ ἀγωγὴ τοῦ πολίτου ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 18.
7. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ νόημα τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς (Αἰσχύλος - Πλάτων), Ἀθῆναι, 1961, σελ. 20.
8. Νικ. Λούρου, Ἰατρικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 12.
9. Δημ. Μωραΐτου, Χριστιανικὸς ἀνθρωπισμὸς καὶ τεχνική. Ἀθῆναι, 1961, σελ. 12.
10. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Ὁ Ἑλληνικὸς ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὸν Werner Jaeger, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 24.
11. Ἀλεξ. Τσιριντάνη, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότης ὡς ὁδηγὸς τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, Ἀθῆναι, 1962, σελ. 14.
12. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Λαϊκαὶ ἐκδόσεις τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων Κλασσικῶν, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 16.
13. Μάρκου Σιώτου, Χριστιανισμὸς καὶ Ἀνθρωπισμός, Ἀθῆναι, 1962, σελ. 28.
14. Konst. J. Vourveris, Alt - Hellas und neugriechische Kultur, Athen, 1961, σελ. 24.
15. Const. J. Vourveris, L'humanisme dans la vie d'après - guerre en Grèce (Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ διεθνὲς συνέδριον γενικῆς διαλεκτολογίας 1960 Λουβαὶν - Βρυξελλῶν), Athènes, 1961, σελ. 20.
16. Μιχαὴλ Μπακούρη, Ἑλληνικὴ φύσις καὶ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἀνθρωπισμός, Ἀθῆναι, 1962, σελ. 10.
17. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Προβλήματα μορφώσεως τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ (ὑπὸ τὸ φῶς τῶν Ἀρχαίων), Ἀθῆναι, 1962, σελ. 16.
18. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Πλάτων καὶ ἡ ἐποχή μας, Ἀθῆναι, 1963, σελ. 20.
19. Konst. J. Vourveris, Humanismus und Technik in unserer Zeit, Athen, 1963, σελ. 12.

20. L'Association Humaniste Grecque.—Die Griechische Humanistische Gesellschaft (Buts et activités - Ziele und Tätigkeit der Gesellschaft), Athènes, 1963, σελ. 8.

21. Κωνστ. Ι. Βουρβέρη, Τὸ ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, Ἀθῆναι, 1964, σελ. 20.

22. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ πνευματικὴ οἰκουμενικότης καὶ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1964, σελ. 20.

23. Ἰωάννου Ξανθάκη, Ἡ νέα ἐπιστήμη τοῦ διαστήματος καὶ ὁ ἄνθρωπος, Ἀθῆναι, 1964, σελ. 14.

24. Konst. J. Vourveris, Humanistische Interpretation, Athen, 1964.

25. Τοῦ αὐτοῦ, Zum Begriff der Gemeinschaft bei Platon, Athen, 1964, σελ. 16.

26. Wolfgang Schadewaldt, Der Gott von Delphi und die Humanitätsidee, Athen, 1965, σελ. 26.

27. Δημ. Ἰ. Κουτσογιαννοπούλου, Τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1965, σελ. 26.

28. The Greek Society for Studies in Humanities, 2nd Ed., Athens 1965, σελ. 10.

29. Δημ. Ἰ. Κουτσογιαννοπούλου, Τὸ αἴνιγμα τοῦ Πλατωνικοῦ «Παρμενίδου», Ἀθῆναι 1965, σελ. 26.

Adresses:

1) Bureau : Elliniki Anthropistiki Etairia
Odos Patriarchou Joakim 58
Athens 140, Greece.

2) President : Prof. Konst. J. Vourveris
Odos Karneadou 40
Athens 140, Greece

GREEK SOCIETY FOR HUMANISTIC STUDIES
CENTER OF CLASSICAL STUDIES

PUBLICATIONS

SECOND SERIES : ESSAYS AND RESEARCHES

Edited by Konst. J. Vourveris and Styl. G. Kapsomenos

1. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Σοφοκλέους Φιλοκτήτης. (Ἀνθρωπιστικὴ ἑρμηνεία τῆς τραγῳδίας), Ἀθῆναι, 1963. 8ο. Σελ. VIII + 135. $ 6.
2. Styl. G. Kapsomenos, Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild. Eine literarische und textkritische Untersuchung, Athen 1963. 8o. S. XII + 123. $ 6.
5. N. C. Hourmouziades, Production and Imagination in Euripides. Form and Function of the scenic space, Athens, 1965. 8o. Pp. XII + 180. $ 6.

Forthcoming Publications:

3. Athanasios Kambylis, Untersuchungen zu Pindars Ethik.
4. Aristoxenos D. Skiadas, Homer im griechischen Epigramm.
6. Στυλ. Γ. Καψωμένου, Ὁ πρῶτος πυθιόνικος τοῦ Πινδάρου.
7. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Πλάτων καὶ Ἕλληνες πλὴν Ἀθηναίων. (Αἱ ἱστορικαὶ γνώσεις τοῦ Πλάτωνος, τόμος Β', Ἑλληνικά, Μέρος ΙΙ, Δωριεῖς, Ἴωνες καὶ λοιποὶ Ἕλληνες πλὴν Ἀθηναίων).
8. Κωνστ. Ἰ. Βουρβέρη, Τὸ πρόβλημα τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας.
9. Χριστίνας Β. Δεδούση, Σχόλια στὴ «Σαμία» τοῦ Μενάνδρου μὲ εἰσαγωγὴ καὶ τὸ κείμενο.

To order apply to : M. Kardamitsa « Institut of Book », 51, Stadiou St., Athens 121, Greece — or K. Grigori Bookshop, 73, Solonos St., Athens 143, Greece.

ΧΑΡΙΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩ Ι. ΒΟΥΡΒΕΡΗ

A book in honour of Constantine Vourveris, Professor of Classics in the University of Athens, by his pupils, on his reaching his 65th year and the 45th anniversary of his academic career.

Size 8º, pp. XVI+424, Athens 1964, $ 10.

This dedicatory volume «ΧΑΡΙΣ» contains the scholarly papers of his pupuls listed on the next page.

No order apply to: M. Kardamitsa «Institut of Book», 51, Stadiou St., Athens 121, Greece–or K. Grigori Bookshop, 73, Solonos St., Athens 143, Greece.

CONTENTS

Πρόλογος. — Tabula Gratulatoria. — Βιογραφία καὶ βιβλιογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη. — Προσθῆκαι εἰς τὴν βιογραφίαν καὶ βιβλιογραφίαν τοῦ Κωνσταντίνου Ἰ. Βουρβέρη. — ΑΡΙΣΤΟΞΕΝΟΥ Δ. ΣΚΙΑΔΑ, «Γλυκὺς βίοτος - Μείλιχος αἰὼν» (Ἔρευνα εἰς τοὺς πρώτους Ἕλληνας λυρικοὺς ποιητὰς). — ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν ἀρχαίαν λογικήν. — ATHANASIOS KAMBYLIS, Anredeformen bei Pindar. — E. MOUTSOPOULOS La philosophie de la musique et le théâtre d'Aristophane. — ΦΩΤ. Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ, Τὰ ρήματα «θαυμάζειν» καὶ «ἄγασθαι» μετ' ἀπαρεμφάτου παρὰ Ξενοφῶντι. — ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ Σ. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νοήματος τῆς νομοθεσίας εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος. — ΚΩΣΤΑ Π. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Τὸ πρόβλημα τοῦ καθέκαστον στὸν Ἀριστοτέλη. — CHRISTINA DEDOUSSI, Menandrea. — ANARGYROS A. ANASTASSIOU, Eine σύγκρισις von Demosthenes und Thukydides bei Dionysios von Halikarnass. — ANTONIOS PAPANIKOLAOU, Chariton und Xenophon von Ephesos (Zur Frage der Abhängigkeit). — N. A. LIVADARAS, Pour la réedition de l' Οἰκουμένης περιήγησις de Denys le Periégète. — ΜΑΡΚΟΥ ΝΑΟΥΜΙΔΟΥ, Ὁ P. Oxy. 1801 καὶ ὁ Θέων. — ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΚΙΑΔΑ, Πορφυρίου «Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν νυμφῶν ἄντρου», — LINOS BENAKIS, Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar zur «Physik» des Aristoteles von Michael Psellos. — ΜΑΡΙΑΣ ΜΕΝΤΖΟΥ, Σημασιολογικὰ τῆς λέξης «ξένος» σὲ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. — ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ὅσιος Λεόντιος ὁ νέος ὁ Διονυσιάτης. — KARIN KAMBYLIS, Zu Kellers «Fähnlein der sieben Aufrechten». — ΣΠ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ μέγιστον μάθημα.